

Ольга Седакова. *Мариини слёзы. К поэтике литургических песнопений*. Київ: Дух і літера 2017. 172 с.

У 2017 році у видавництві «Дух і літера» вийшла книга «Маріїні слёзи. До поетики літургійних піснеспівів» відомої російської поетеси, есеїстки та філологині Ольги Седакової. Це дуже своєрідна книга. Авторка намагається показати літургійні тексти у трохи іншому, незвичному для більшості читачів форматі та з іншого ракурсу. Вона сама зізнається ще у передмові до книги (с. 10), що ці молитви аналізуються власне з точки зору поетики. На жаль, цей аспект богослужбових текстів дуже часто ігнорують як літургісти, так і перекладачі. Однак насправді він надзвичайно важливий. Цілісність богослужіння може порушитися саме через поверховий підхід до цих творів. Знання церковнослов'янської мови ще не гарантує правильного розуміння текстів. Мабуть, дуже важливими є міркування про те, що традиція насправді переривчаста. Однак якщо з кожним століттям традиція перестане відновлювати те, що було в попередньому, – саме не приймати готове, а відновлювати, – то вона перерветься (с. 9).

Перед нами збірка з чотирнадцяти літургійних пісень, які виконуються під час храмового та келійного візантійського богослужіння у різні періоди року та в різні моменти церковних відправ. Усі вони, хоча й були створені в різні епохи і різними авторами, аналізуються в одній збірці однаково невимушено і довільно.

Мабуть, позитивним є і той факт, що книга уникає енциклопедичного стилю та зайвої дидактики, характерної для більшості статей та книг-підручників. Коментар на кожен піснеспів виділений як окрема невеличка глава. Авторка називає ці глави «главками». Вона стверджує, що всі її чотирнадцять коментарів – не більше, ніж фрагменти колись задуманого систематичного викладу поетики. Далі письменниця зазначає:

...читачі, які призвичаїлись до очікування від аналізу поетики розбору форми у вузькому сенсі: ритміки, звукової організації тексту, тропів (зворотів), побудов (типу паралелізму або хіазму) – можливо, будуть розчаровані. Про все це говориться дуже небагато. Може здатися, що я коментую радше зміст тропарів і стихир. Але я розумію поетику передовсім як організацію сенсу: як наводиться смисловий фокус, які моменти смислу виявляються ключовими, в якому ракурсі піснеспів дає нам побачити цей смисл (наприклад, тропар, про який ми говорили, подає Різдво в ракурсі світла, а кондак – в ракурсі чуда). Інакше кажучи, мова йтиме здебільшого про композицію, тобто про динаміку, про надання сенсу (власне, ποιησις [пойесіс]) (с. 15-16).

Авторка подає тексти кожної з відправ трьома мовами. Спочатку мовою оригіналу (грецькою), далі – церковнослов'янською, а також і сучасною російською у власному перекладі.

Ольга Седакова починає свою книгу з опису та аналізу стихир «Маріїні сльози...» (с. 20-29), завдяки, власне, якій і ціла збірка отримала таку назву. Цей піснеспів – Євангельська стихира 8-го гласу, яка звучить на недільній утрені, коли читається восьме з одинадцяти чергових Євангельських зачал про Воскресіння Христове. Автором цієї стихир вважають імператора Льва Мудрого (886–912), а в її основу покладено трохи змінений зворушливий євангельський сюжет про зустріч Марії Магдалини із Садівником, яким згодом виявився сам воскреслий Христос. Тут бачимо не лише перетворення горя в радість, а плачу в захоплення, а й передсмак майбутнього вознесіння Христа на небеса. Парадоксально, що саме це і є початком проповіді «Доброї новини», якою починається нова історія.

Наступним описом нової літургійної пісні у книзі «Маріїні сльози» є розповідь про недільний тропар третього гласу «Нехай веселяться небесні...» (с. 32-37). Тут авторка в контексті пояснення значення слова «тропар» загалом, а також у ході опису цього конкретного тропаря наводить кілька прикладів біблійної та церковної термінології про «небо і землю». Це і перші слова книги Буття про те, що Бог створив «небо і землю» (Бут 1:1), і молитва Господня «Отче наш», яка містить відомі слова «як на небі, так і на землі», і популярний вислів «небо на землі», яким означають візантійське богослужіння. Однак тут чомусь не наведено уривка зі Старого Завіту, який, мабуть, найближчий до цих слів тропаря. Це відомий вислів із псалма: «Нехай радіють небеса, і земля нехай веселиться» (Пс 95:22), який збігається з аналогічним уривком із книги Хронік (1 Хр 16:31).

Важливим у цьому розділі є пояснення значень кількох церковнослов'янських термінів. Перш за все це «мышца», яке Ольга Седакова пропонує залишити без перекладу, хоч у сучасній російській мові воно має інше значення. Насправді, у церковнослов'янській термінології це слово означає передпліччя і є символічним, а це дуже важливо, бо, на думку поетеси, неможливо передати терміном «рука» сенс Господньої сили (с. 33). По-друге, це дієслово «попрати» (вжите тут у минулому доконаному часі третьої особи однини: «попра»), тобто наступити на щось, стати зверху ногою, здолати, значення якого, мабуть, легше збагнути, якщо зіставити текст із дониконівським варіантом. Пасхальний тропар «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть попрал...» там має версію: «Христос воскрес із мертвих, смертю на смерть наступил...» (с. 33). По-третє, це «Первенець мертвих» – у книзі наведено три цитати зі Святого Письма (Кол 13:8; 1 Кор 15:20 та Одкр 1:5), де можна знайти цей вислів, і розкрито його важливість. Зазначено, що він є також і в «Огласительному слові на Пасху св. Йоана Золотоустого» (с. 33).

Далі авторка переходить до аналізу стихир празника Стрітіння Господнього, а саме «Ти, якого носять Херувими...» та «Ветхий днями». Тема зустрічі людини з Богом, виконання людиною своєї місії на землі чи не найкраще проявляється саме у текстах цього свята (с. 40-47; 50-55).

З текстів Великого посту першою проаналізовано найвідомішу молитву цього літургійного періоду – молитву святого Єфрема «Господи і Владико життя мого» (с. 58-67). Сирійський оригінал її не зберігся, зате авторка подає, як звичайно, грецьку, церковнослов'янську і російську версії. Тут цікавими є не лише покайне тло цього літургійного витвору, але і гра слів, яка грецькою мовою неперевершено виявляє протиставлення гріхів і протилежних їм чеснот. Важливо зазначити, що авторка, розкриваючи глибинний сенс цієї молитви, знову вдається до проведення паралелі з іншою церковнослов'янською версією так званого «дониконівського» періоду. Ця старообрядницька версія дещо відрізняється від загальноприйнятої, так званої синодальної¹. Однак сама суть молитви від цього не змінюється. Текстові відтінки лише краще проявляють значення слів. Закінчення молитви «бо Ти благословенний на віки віків. Амінь» розглядається у цій поезії неначе зворотна перспектива в іконі.

Іншим прикладом літургійної великопостової поезії є піснеспів з Літургії Передосвячених Дарів «Нині сили небесні» (с. 70-75). Авторка аналізує його, зіставляючи з відомими літургійними гимнами, які співають на літургіях перед перенесенням дарів на головний престол. Далі бачимо опис найголовнішої стихирі празника Благовіщення «Споконвічний задум...» (с. 78-84), яка розкриває суть цього свята і його значення для спасіння цілого людського роду. Потім дано аналіз однієї зі стихир третьої (Хрестопоклонної) неділі Великого посту «Радуйся, живоносний Хресте» (с. 88-92), лейтмотивом якої є поклоніння хресту. Тут наголошено на тому, що тематика вшанування «хреста» у візантійській традиції завжди поєднується з тематикою «воскресіння».

Безпосередньо після двох останніх глав-описів стихир бачимо наступну, дуже своєрідну главу, яка фактично перериває послідовний аналіз і автором якої є не Ольга Седакова, а священник Олексій Агапов. Ця глава має назву «Стихири Хреста і Благовіщення: тайна звуку» (с. 96-105). Вона розкриває деякі інші особливості «секретів» літургійної поезії.

Наступна «главка» повертається до звичайного порядку, у ній бачимо аналіз тропаря «В тобі, мати, дбайливо зберігся (образ)...» (с. 108-113), присвячений пам'яті преп. Марії Єгипетської, хоча його використовують як загальний тропарь преподобним. Саме цій подвижниці присвячена п'ята неділя Великого посту. Покаяння – ось те, на чому постійно наголошується у період приготування до празника Пасхи.

Після цього авторка переходить до опису стихирі Страсного тижня, відомої як творіння монахині Кассії² – «Господи, жінка, що впала у багато грі-

¹ Варто зауважити, що ця версія молитви давніша і дуже близька до тієї, яку досі використовують українські греко-католики у своїх літургійних книгах.

² Кассія Константинопольська (IX ст.) – відома поетеса, авторка пісень, композиторка, монахиня Грецької Православної Церкви, засновниця монастиря. Її вшановують у Східних Церквах як свята, детальніше див. <http://www.pravenc.ru/text/1681291.html>.

хів...» (с. 116-121). Її тема перегукується із попередньою, однак тут покаяння представлено не у формі довгих подвигів у пустелі, а радше як миттєвість, що настає після особистої зустрічі грішної людини з Христом.

Далі бачимо аналіз тропаря Великого четверга «Коли славні учні...» (с. 124-128), де розкриті теми подій цього дня: зрада Юди, встановлення таїнства Євхаристії, безпосереднє приготування Христа до страстей і смерті. За цим описом іде роздум про один із найвеличніших гимнів «Нехай мовчить усяка плоть людська...» (с. 132-135), який співається замість Херувимської пісні. Цим завершується аналіз гимнів «рухомого» періоду церковного року. Авторка зіставляє цей піснеспів з подібними до нього творами, наголошує на його унікальності. Адже, на відміну від інших «херувимських» пісень (*Ми херувимів, Нині сили небесні, Вечері твоєї тайної*³), його співають лише один раз на рік – напередодні празника Пасхи, у Велику суботу ввечері.

Далі бачимо ще дві «главки»: два коротких, але змістовних аналізи тропарів свят Преображення Господнього (с. 138-141) та Успення Пресвятої Богородиці (с. 144-148).

Про перший тропар Ольга Седакова справедливо зауважує, що у ньому подія Преображення на горі трактується не як така, що відбувається сьогодні, а як така, що мала місце колись, у минулому. Авторка дуже добре пояснює парадигму світла і його уособлення в Ісусі Христі, адже, згідно з Євангелієм, саме Він є Світлом істинним (Йо 1:9). Тут викладено характерне для візантійської традиції богослов'я «нетварного» світла, яке систематизував св. Григорій Палама. Він наголошував на важливості божественного саява, яке бачили учні Христа на святій горі й до якого шляхом духовних подвигів повинні стреміти християни (с. 140). Авторка згадує і про те, що поминання Богородиці у тропарі Преображення є не випадковим (с. 141), і зазначає словами тропаря Стрітання, що саме з Матері Божої засяяло нам «Сонце правди, Христос Бог наш». Хоч апостол Йоан і був безпосереднім учасником і споглядальником події Преображення Христового, він не згадує у своєму Євангелії про цей епізод. Та, мабуть, набагато важливішим є результат пережиття цієї події, виражений у першій главі його Євангелія, де Христос представлений як Світло істинне, яке просвічує і освячує кожную людину, що приходить у світ.

Що стосується тропаря Успення, то він також відрізняється від більшості богородичних текстів. З метою порівняння Ольга Седакова наводить уривки десятків відомих літургійних пісень, присвячених саме Марії (Божій Матері), і то не лише візантійської, а й західної традиції. Адже тут, окрім оксюморона («дівство зберегла – світу не залишила», «перейшла до життя, будучи матір'ю Життя»), бачимо, що у світлі події «успення» сам термін «смерть» набуває іншого

³ Цей гимн вживається також лише раз у році, на святій Літургії у Великий четвер. Однак його співають тоді принаймні чотири рази, а сам текст відомий, оскільки його читають на кожній святій Літургії перед святом Причастям.

значення, що життя християнина не закінчується після смерті. Богородиця є визволителькою наших душ від смерті.

Варто зауважити, що авторка зіставляє майже всі описані нею літургійні тексти з відповідними поезіями відомих світових поетів, таких як Олександр Пушкін, Борис Пастернак, Поль Клодель, Поль Верлен, Йосиф Бродський, Томас Еліот та ін.

Наступна, друга частина книги – фактично доповнення першої (основної) її частини – називається «Спроби перекладу літургійної поезії» (с. 153-171). Тут уже немає коментарів, наведено лише переклади сучасною російською мовою таких текстів:

- «Плачу і ридаю» авторства Йоана Дамаскина;
- «Світло тихе»;
- «Від юності моєї» (відомий як «ступенний» антифон 4-го гласу недільної та святкової утрени);
- «Святим Духом» (третя частина цього ж самого антифону, який спряжений з попередніми віршами);
- «Нині відпускаєш»;
- «Слава на висотах Богу» (перша частина «великого» славослов'я)⁴;
- «Христе, Ти – Світло істинне» (молитва 1-го часу);
- «Не ридай наді мною, Мати» (задостойник Великої суботи);
- «Благообразний Йосиф»;
- «У гробі плоттю»;
- «Воскресіння Христове» (пісня, яка співається щонеділі після Євангелія на утрени);
- «Благодаримо Тебе, Христе Боже наш» (молитва після їди);
- «Владико чоловіколюбче...» (молитва святого Йоана Дамаскина перед сном);
- «Усіх скорбних радосте» (стихира до Богородиці);
- «Помилуй мене, Боже» (50-й псалом);
- «Хвали, душе моя, Господа» (145-й псалом);
- «Огласительне слово на святу Пасху святителя Йоана Золотоустого».

Праця Ольги Седакової зайвий раз підтверджує, яким багатим є зміст літургійних молитов і як мало ми знаємо про їхню спорідненість із біблійними сюжетами. Богослужбові тексти – це невичерпне джерело для аналізу як з точки зору богослов'я, так і з погляду літературної спадщини. Велика заслуга по-

⁴ Це частина, спільна для «малого» і «великого» славослов'я у візантійській традиції та гимну «Gloria in excelsis Deo», який з дуже незначними відмінностями вживається у римській традиції під час Святої Меси у святкові дні.

етеси полягає у досить вдалій спробі донести один з аспектів цих шедеврів світового рівня не лише до аудиторії ерудитів, духовенства, чернецтва, інтелігенції, а й до пересічної людини, яка цікавиться текстами православного богослужіння та поезією.

Ігор Васишин

**«Заспіваймо Господеві пісню нову»:
Нотатки до нового «Молитовника православних вірян»**

Однією з приємних новинок літургійного життя Церков візантійської традиції в Україні можна назвати видання «Молитовника»¹ в київському видавництві «Дух і Літера». Його упорядником є священник Української Православної Церкви Андрій Дудченко. Видання було здійснене у співпраці з Відкритим православним університетом і здобуло підтримку митрополита Юрія, первоєрарха Української Православної Церкви в Канаді.

Змістове наповнення молитовника можна умовно поділити на чотири частини: часослов для вірян, принагідні молитви, молитви священника Олександра Меня та молитви за Україну.

Особливістю цього молитовника – а користувачами його, як передбачає упорядник, стануть передусім вірні – є спроба впровадити нові молитви у літургійну службу Церкви. У передмові наголошено якраз на тому, що «основна мета молитовника [...] – оживити молитовне життя, щоб усі могли відкрити для себе радість і глибину спілкування з Богом»². Для цього в першій частині створено вибірки молитов саме з церковної щоденної молитви – часослова³. Сучасні молитви часослова, що отримали свій остаточний вигляд в афонських монастирях, є дещо складними для пересічних вірних, бо передбачають добре знання уставу богослужінь, особливо змінних частин.⁴ Тож дуже похвально,

¹ *Молитовник православних вірян* / упоряд. прот. А. Дудченко. Київ: Дух і Літера 2017.

² Там само, с. 8.

³ Щодо історії та богослов'я часослова в різних традиціях див.: Р. Тафт. *Богослуження часослова на Сході та Заході*. Львів 2014, а також: *Світло еси, Христе: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012.

⁴ Ґрунтовно й доступно історію формування сучасного уставу богослужінь описано в короткій монографії о. Роберта Тафта (див.: Р. Тафт. *Візантійський обряд: Коротка історія*. Львів 2011). За словами одного з найкращих сучасних знавців рукописної константинопольської традиції, «сучасна “візантійська” літургія є текстом нової константинопольської редакції XI ст., яку звершують за рубриками, встановленими на горі Афон у XIV ст. в особливій редакції, створеній критським гуманістом за наказом папи Римського» (S. Parenti. *The Eucharistic Liturgy in the East: The Various Orders of Celebration // Handbook for Liturgical Studies*, ред. А. J. Chupungco, т. 3: *The Eucharist*. Collegeville, MN 1999, с. 73).